

**SŁOWNIK
MOWY CIAŁA POLAKÓW**

NR 3527

Krystyna Jarzabek

**SŁOWNIK
MOWY CIAŁA POLAKÓW**

Redaktor serii: Językoznawstwo Polonistyczne i Sławistyczne
Henryk Fontański

Recenzent
Jadwiga Kowalikowa

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	9
Zawartość słownika	9
Przeobrażenia polityczne, społeczne i kulturowe we współczesnym świecie	10
Migracje społeczne	11
Kultura i komunikacja międzykulturowa	12
Komunikacja niewerbalna	13
Początki badań nad komunikacją niewerbalną	15
Badania w Polsce	18
Słownik mowy ciała Polaków	21
Założenia, na jakich opiera się słownik	21
Istota znaków kinetycznych	22
Struktura słownika	23
Charakterystyka zebranego materiału	25
Znaki, które odeszły w przeszłość	30
Znaki, które odchodzą w przeszłość i znaki nowe	33
Łamanie niewerbalnych norm grzeczności	35
Przeznaczenie słownika	37
Budowa artykułu hasłowego	39
GRUPY ZNACZENIOWE I HASŁA	41
Akceptacja	41
Alkohol	44
Bezradność	49
Dezaprobatą	50
Entuzjizm	58
Głosowanie	60
Gniew	61
Gotowość do pracy	64
Gratulacje	65
Groźba	67
Hołd	73
Ironia	74

Kradzież	77
Lekceważenie	78
Nadmiar	92
Namysł	93
Niedosłyszanie	97
Niedowierzenie	99
Niepowodzenie	100
Niewiedza	101
Nuda	104
Obojętność	105
Odmowa	108
Pieniądze	109
Pochwała	111
Pocieszanie	113
Poddanie się	116
Podziękowanie	117
Pogarda	124
Porozumiewanie się	128
Postawa wojskowa	131
Potwierdzenie	134
Powitanie/pożegnanie	135
Propozycja	158
Prośba	160
Przeprosiny	170
Przysięga/ślubowanie	176
Przywołanie	181
Pycha	183
Przyzwolenie	184
Radość	185
Rozpacz	192
Sens przenośny	195
Smutek	196
Sprzeciw	197
Sympatia	204
Szczerość	205
Tajemnica	207
Umowa	208
Uwaga	211
Wątpliwości	218
Wdzięczność	220
Wskazywanie	221
Współczucie	226
Wychudzenie	227
Wyliczenie	228
Zachwyt	229
Zadowolenie	235
Zapraszanie	237
Zawieranie znajomości	240
Zawstydzenie	242
Zdziwienie	243
Zerwanie kontaktu	248

Zmartwienie	249
Zniechęcenie	250
Zniecierpliwienie	251
Zniewaga	252
Zwycięstwo	257
Życzenia	259
Znaki związane z liturgią	260
Znaki związane z przesądami	273
Znaki związane z tradycją	285
INDEKS TEMATYCZNY	291
INDEKS ALFABETYCZNY	297
BIBLIOGRAFIA	301
Summary	317
Резюме	318

WPROWADZENIE

Zawartość słownika

Słownik, który Państwo trzymają w ręku, zawiera opis mowy ciała Polaków – jednego z kodów komunikacji niewerbalnej, wspomagającej komunikację werbalną. W niniejszym *Wprowadzeniu* autorka wyjaśnia, jak bardzo istotna w porozumiewaniu się ludzi jest nie tylko znajomość języka, lecz także wiedza o jego zapleczu kulturowym – w tym mowy ciała. Czytelnik może się dowiedzieć:

- jakie okoliczności wpłynęły na powstanie słownika;
- czym jest komunikacja niewerbalna jako wytwór kulturowy i jaką rolę w kulturze odgrywa mowa ciała;
- kto i gdzie zapoczątkował badania nad komunikacją niewerbalną;
- czy temat podjęty w słowniku jest nowy w badaniach polskich;
- na jakich wstępnych założeniach opiera się słownik;
- jaka jest istota znaków kinezycznych;
- jak wygląda struktura słownika;
- jaka jest budowa artykułu hasłowego;
- jak można ogólnie scharakteryzować polskie znaki kinezyczne;
- które znaki nie są już używane w naszych czasach;
- jakie znaki stopniowo odchodzą w przeszłość i jakie są nowe;
- dlaczego łamane są niewerbalne normy grzeczności;
- jakie zalety ma mowa ciała;
- dla kogo przeznaczony jest ten słownik.

Przeobrażenia polityczne, społeczne i kulturowe we współczesnym świecie

Przemiany polityczne, społeczne, gospodarcze i kulturowe, jakie nastąpiły na kontynencie europejskim w ostatnim ćwierćwieczu, czyli u schyłku ubiegłego wieku i na początku XXI stulecia, spowodowały wiele istotnych następstw, doniosłych również dla Polski. Był to okres wyjątkowy w dziejach naszego kraju. Zmieniał się ustrój totalitarny na system demokratyczny, co dało początek demontażowi europejskiego systemu komunistycznego. Następstwem pokojowej rewolucji „Solidarności”, prócz zmiany systemu politycznego, było otwarcie się Polski po 1989 roku na Zachód. Przestały wówczas obowiązywać komunistyczne zakazy, a zaczął się normalny dla społeczeństw demokratycznych przepływ ludzi, towarów i wytworów współczesnej kultury. Do Polski dotarły zachodnie filmy, seriale, piosenki, muzyka młodzieżowa, a także Internet. Wzrosła gwałtownie rola języka angielskiego, który stał się językiem międzynarodowym. Nasi rodacy chętnie przyjmowali amerykanizację życia, upowszechnianą w mass mediach¹. Od maja 2004 roku kraj nasz należy do Unii Europejskiej, której program zakłada współpracę między krajami członkowskimi i między ich mieszkańcami, przy jednoczesnym respektowaniu tożsamości narodowej tych państw, ich historii, tradycji i kultury.

W grudniu 2007 roku Polska dołączyła do państw należących do tak zwanej strefy Schengen. Porozumienie to znosi kontrolę osób przekraczających granice między krajami Unii Europejskiej. Dzięki temu obywatel Unii ma prawo do swobodnego poruszania się po terytorium państw unijnych, a dokumentami podróży, uprawniającymi do bezwizowego wjazdu i pobytu w nich, są paszport bądź dowód osobisty.

Unia Europejska przygotowuje oraz finansuje programy, które mają na celu podnoszenie kwalifikacji jej obywateli. Od 2007 roku trwa akcja programu pod nazwą *Uczenie się przez całe życie*, skierowanego do różnych środowisk i grup wiekowych. Program ten zakłada: wymianę praktyk edukacyjnych między krajami Unii, promocję nauki języków obcych, a także umacnianie dialogu międzykulturowego.

Wraz z rozwojem procesu integracyjnego w państwach Unii wdrażane jest ujednolicanie szkolnictwa. Wszystkie szkoły – podstawowe, gimnazjalne, ponadgimnazjalne (zasadnicze szkoły zawodowe, licea ogólnokształcące, technika), szkoły policealne oraz uczelnie wyższe – mają podobną organizację i podlegają takim samym prawom. W czerwcu 1999 roku ministrowie edukacji z 28 państw europejskich, między innymi z Polski, podpisali Deklarację bolońską, dzięki czemu powstał Europejski obszar szkolnictwa wyższego. Na mocy tego dokumentu, który zaleca ujednolicenie systemu szkolnictwa wyższego w krajach unijnych, uczelnie wyższe tych krajów przyjmują obcokrajowców z terenów Unii na takich

---

¹ Ożóg, 2002, s. 75–79.

samych zasadach, jak obywateli swoich krajów, a dyplomy uzyskiwane na uczelniach krajów unijnych są uznawane w całej Europie.

Tradycyjne granice państwowe nie stanowią już dziś bariery utrudniającej przemieszczanie się osób w państwach należących do Unii, a bezpośrednie kontakty z członkami obcych kultur stają się codziennością. Nasilająca się wędrówka tych osób stanowi ponadto skutek procesu globalizacji, czyli tworzenia wspólnej gospodarki światowej. Proces ów przejawia się we wszystkich sferach życia: gospodarczej, finansowej, politycznej, kulturalnej, informacyjnej, a jego następstwem jest przepływ towarów, usług, kapitału i ludzi między krajami. Społeczeństwa, które dawniej były odizolowane, kontaktują się dziś regularnie – osobiście bądź za pośrednictwem Internetu, a całą niemal gospodarkę światową zaczyna cechować taki sam styl zarządzania.

Migracje społeczne

Natężenie kontaktów międzyludzkich stale rośnie w Europie i na świecie. Dotyczy to oczywiście również Polaków. Zmienił się przede wszystkim charakter polskich migracji. Za granicę wyrusza wiele osób – głównie młodych, ale również takich, które należą do średniego pokolenia. Wyjeżdżają: uczniowie w ramach międzynarodowej wymiany młodzieży, studenci udający się na stypendia, ludzie poszukujący pracy, turyści, naukowcy biorący udział w międzynarodowych konferencjach i seminariach, pracownicy różnych organizacji i instytucji, osoby zatrudnione w koncernach międzynarodowych, pracownicy jednostek dyplomatycznych, misjonarze. Ich pobyt w obcym kraju ma charakter krótkoterminowy (praca sezonowa, staż) albo wieloletni (praca zarobkowa, realizacja różnorodnych inwestycji, prowadzenie badań naukowych). Wiele lat trwają niekiedy polskie misje zagraniczne o charakterze wojskowym czy religijnym.

Bliska integracja Polski z Unią Europejską powoduje wzmożony napływ cudzoziemców do naszego kraju. Aby zetknąć się z przedstawicielami innych nacji, nie trzeba zatem wybierać się w podróż, wystarczy wyjść na ulicę – coraz więcej tu obcokrajowców. Wzrasta liczba zagranicznych studentów, którzy przyjeżdżają głównie z krajów byłego ZSRR. W Polsce żyje ponadto kilkaset tysięcy nielegalnych imigrantów. W minionych latach w państwie naszym znaleźli schronienie i pracę Czecczy, Wietnamczycy, Ukraińcy, Białorusini. Nasza ojczyzna stanowi atrakcyjne miejsce do osiedlania się pod różnym pretekstem Ukraińców i Białorusinów. Spoza Europy przybywają do nas imigranci z Afryki i Bliskiego Wschodu. Dla części obcokrajowców Polska bywa krajem tranzytowym.

Kultura i komunikacja międzykulturowa

Granice pomiędzy odrębnymi wspólnotami językowo-kulturowymi stają się obecnie coraz mniej wyraziste i coraz bardziej płynne. Według kogoś, kto z tych czy innych względów musi wyjechać na dłuższy okres za granicę, najważniejszą barierę w kontaktach z cudzoziemcami będzie stanowić język. O tym, że pogląd ten jest tylko częściowo prawdziwy, przybysz przekonuje się zazwyczaj dopiero podczas zetknięcia się z obcą wspólnotą językowo-kulturową. Zdarza się wówczas, że obcokrajowcy zyskują w jego oczach, zwykle niesłusznie, miano osób niedelikatnych, nietaktownych bądź nieobytych. Problem w tym wypadku leży w kulturze. Podczas zetknięcia się z obcą wspólnotą językowo-kulturową dochodzi wszak do konfrontacji nie tylko systemów językowych, lecz także systemów kulturowych, które stanowią w tych warunkach określony kontekst wypowiedzi językowych. Warto podkreślić, że każda wspólnota językowo-kulturowa ma odmienną kulturę, która generuje inny sposób patrzenia na świat. Warto ponadto dodać, że komunikacja przedstawicieli obcej wspólnoty bywa postrzegana przez pryzmat własnej kultury, co może prowadzić do różnorodnych zakłóceń we wzajemnych kontaktach, a nawet do szoku kulturowego. Obrażliwa okazuje się w tym wypadku nie informacja, jaka została przekazana przedstawicielowi obcej nacji, lecz sposób, w jaki została przezeń zrozumiana. W każdym bowiem kraju zachowania werbalne oraz kulturowe są w dużym stopniu skonwencjonalizowane i mają motywację historycznoobyczajową. „Każdy rodzimy użytkownik kultury (i języka) zna je bardzo dobrze i posługuje się nimi w sposób mechaniczny. Są one dla niego oczywiste, gdyż przyswoił je w procesie uczenia się języka i socjalizacji”². Obcokrajowiec musi się ich jednak dopiero nauczyć. Nie powinno się zatem oczekiwać, że za granicą wszystko będzie się układało po naszej myśli i że gospodarze dostosują się do naszych oczekiwań. Nie godzi się też potępiać zachowań obcokrajowców tylko dlatego, że te różnią się od naszych. Nie zawsze prawdziwe są obiegowe opinie o danej nacji, dlatego szacunek wobec cudzej odmienności jest jedynym fundamentem, na którym da się budować wzajemne pozytywne relacje. Trzeba podkreślić, że w czasach gdy kontakt między ludźmi pochodzącymi z różnych kręgów kulturowych bywa tak intensywny jak nigdy dotąd, konieczne stało się kształcenie interkulturowe w języku obcym. Polega ono między innymi na porównywaniu rodzimej kultury z kulturą języka docelowego i na rozwijaniu w procesie dydaktycznym kompetencji interkulturowej. Dzięki temu uczący się przestaną postrzegać własną kulturę, rodzimy styl życia, swoje wartości i znane sobie nawyki jako jedyne możliwe do przyjęcia. Zrozumieją ponadto, że członków każdej wspólnoty językowo-kulturowej łączą takie czynniki, jak:

- wspólne pochodzenie;
- wspólne losy, dające poczucie jedności;
- wspólne tradycje i obyczaje, przekazywane z pokolenia na pokolenie;

---

² Marcjanik, red., 2005, s. 8.

- wspólne wartości moralne;
- wspólny świat mentalny.

Wymienione płaszczyzny składają się na tożsamość narodową, czyli poczucie (świadomość) własnej odrębności od innych narodów. Poczucie to jest tak silne i trwałe, że każdy naród czyni wszystko, aby nikt mu tego stanu nie zakłócił. W interesie każdego z narodów leży więc stałe podtrzymywanie poczucia własnej odrębności narodowej. Służy temu pielęgnowanie języka narodowego oraz narodowej kultury, czyli tego wszystkiego, co w narodzie jest najwartościowsze i co decyduje o jego sile mentalnej. W przeszłości związki z reprezentantami obcych kultur należały do rzadkości, dlatego nie miało to bezpośredniego wpływu na dalsze funkcjonowanie kontaktujących się z sobą jednostek. W naszych czasach rzecz ma się zgoła odmiennie: do spotkań osób pochodzących z różnych kultur dochodzi bardzo często. Nie oznacza to jednak coraz lepszego, skuteczniejszego porozumiewania. Przeciwnie, w wielu wypadkach widać piętrzące się trudności i nieporozumienia, które dotyczą przede wszystkim obszaru kultury. Ludzie dopiero w ostatnim okresie zdali sobie sprawę, jak niesłychanie trudno jest osiągnąć porozumienie w kontaktach międzykulturowych.

Problem porozumiewania się między odmiennymi kulturami istniał na świecie zawsze, lecz nigdy nie był tak ważny, jak obecnie. Dlatego ostatnimi czasy rangę niezwykle ważnej zdobyła dyscyplina naukowa o nazwie: *komunikacja międzykulturowa*. Edward Twitchell Hall, twórca owej dyscypliny, twierdzi, że „Kultura jest komunikacją, a komunikacja jest kulturą”³. Ze słów tych wynika w sposób niezbity, że ów amerykański antropolog traktuje kulturę jako formę komunikacji. Dochodzi ponadto do wniosku, że należy nauczyć się odczytywać bezgłośnie komunikaty kultury równie łatwo, jak komunikaty drukowane i mówione. Jedynie dzięki temu człowiek zdoła się porozumieć z innymi ludźmi, czy to wewnątrz, czy to na zewnątrz naszych granic państwowych⁴. Zdaniem cytowanego uczonego, kultura, czy raczej jej wytwory, zawierają treści zrozumiałe wyłącznie dla tych osób, które znają ich historyczny, społeczny i kulturowy kontekst. Wyprowadza stąd wniosek, że aby zbudować swoje związki z obcokrajowcami według ich zasad, należałoby wyjść poza własny krąg kulturowy⁵.

Komunikacja niewerbalna

Ludzie porozumiewają się głównie za pośrednictwem języka. Znajomość owego systemu pozwala na rozmowę nie tylko z kimś, kto nas widzi i słyszy. Treści zawarte w słowach docierają w formie ustnej bądź pisemnej także do adresata

---

³ Hall, 1987, s. 8.

⁴ Hall, 2005, s. 16.

⁵ Hall, 1984, s. 95.

oddalonego w przestrzeni bądź w czasie. Mimo tak wszechstronnych zalet język nie jest wyłącznym przekaznikiem różnych treści: wypowiedziom językowym towarzyszy swoisty akompaniament pomocniczych kodów niewerbalnych, które stanowią ważny wytwór kulturowy. Jak pisze Marian Bugajski, wybitny specjalista w dziedzinie językoznawstwa normatywnego i teorii komunikacji językowej, wśród kodów tych da się wyodrębnić między innymi:

- kod prozodyczny,
- kod kinezyczny,
- kod proksemiczny⁶.

Na pierwszy z tych kodów składają się dwa subkody:

- subkod suprasegmentalny, mający charakter obligatoryjny – należą tu: intonacja, pauzy, napięcie głosu, akcent logiczny, linia melodyczna, tempo mowy, tembr głosu;
- subkod paraleksykalny, mający charakter fakultatywny – jest to zespół środków fonicznych towarzyszących mowie, takich jak śmiech, płacz, ziewanie, znaczący kaszel, chrząknięcie, gwizd, prychnięcia⁷.

Do kolejnego z wymienionych kodów, to znaczy kodu kinezycznego, należą ruchy – świadome i nieświadome – wykonywane za pośrednictwem: rąk (gesty), mięśni twarzy (mimika), głowy, tułowia i nóg (są to pozy albo pozycje, czyli wzajemne ułożenie wspomnianych części ciała, określane również jako postawa ciała). Aby jednak ten kod zrozumieć, trzeba nadawcę widzieć. Z tego względu traci on wartość informacyjną na przykład podczas rozmowy w ciemnościach, przez telefon albo w trakcie słuchania audycji radiowej. Tak więc w odróżnieniu od informacji zawartych w subkodach: suprasegmentalnym i paraleksykalnym, które przenoszone są kanałem fonicznym, istnieje zespół środków somatycznych, przenoszonych kanałem wizualnym.

Trzeci z kodów współtworzących komunikat to kod proksemiczny; dotyczy on względnie stałych odległości, czyli stref przestrzennych, utrzymywanych podczas komunikacji między nadawcą i odbiorcą, oraz zróżnicowania tych stref w różnych kręgach kulturowych.

Z tego, co powiedziałam dotychczas, wynika, że proces porozumiewania dokonuje się za pośrednictwem znaków werbalnych i niewerbalnych, które wzajemnie się wspomagają. Warto jednak przy okazji nadmienić, że zakres znaczeniowy terminu *komunikacja niewerbalna* bywa niekiedy znacznie szerszy niż tutaj przedstawiony. Według niektórych badaczy problemu, oprócz paralingwistyki, kinezyki i proksemiki termin ten obejmuje ponadto takie dziedziny wiedzy, jak: haptyka, okulestyka, chronemika i olfaktyka⁸.

Z kodem kinezycznym jest związana niewątpliwie haptyka, czyli badania nad dotykowym aspektem komunikacji. Przykładowo, dotyk dłoni, jako rodzaj zachowania społecznego, może niekiedy powiedzieć więcej niż słowa. Kolejna dziedzi-

---

⁶ Bugajski, 1993, s. 64–67; Bugajski, 2006, s. 246–254.

⁷ Peisert, 1992, s. 60.

⁸ Głazewska, Kusio, 2012, s. 54, 55, 62–69, 73.

na komunikacji niewerbalnej to okulestyka. Zajmuje się ona badaniem kontaktów wzrokowych podczas porozumiewania się. Nauka o postrzeganiu czasu przez przedstawicieli odrębnych wspólnot językowo-kulturowych to chronemika. Badacz olfaktyki interesuje zapach uczestników komunikacji. Pojęcie *komunikacja niewerbalna* obejmuje też niekiedy prezencję człowieka, a więc jego sposób ubierania się, uczesania, typ makijażu – strojem można wyrazić sytuację ekonomiczną, wykształcenie, status społeczny, normy moralne, sprawność fizyczną, wierzenia i przekonania, potrzeby estetyczne itp.

Obiektem uwagi, a także opisu w niniejszym słowniku jest kinezyka. Zdaniem autorki pracy, w zakres tego kodu – i jednocześnie dyscypliny naukowej – wchodzi również takie aspekty komunikacji niewerbalnej, jak: haptyka, czyli dotyk, okulestyka, związana z kontaktem wzrokowym, oraz proksemika, czyli odległość między uczestnikami komunikacji. Aspekty te będą zatem, w miarę potrzeb i możliwości, uwzględniane w poszczególnych artykułach hasłowych – w tych miejscach opisu, gdzie okaże się to istotne i gdzie przyczyni się do lepszego zrozumienia treści znaku. Niektóre hasła słownikowe zostały ponadto wzbogacone o wybrane elementy foniczne: bywa tak wówczas, gdy wykonanie znaku kinezycznego jest połączone z emitowanym przez nadawcę dźwiękiem niewerbalnym.

Należy pamiętać o tym, że elementy niewerbalne, podobnie jak werbalne, zawsze wymagają odczytania w kontekście sytuacyjnym oraz kulturowym, są bowiem częścią owego kontekstu. Nie można jednak oddzielić jednostki ludzkiej od kultury społeczności, w której funkcjonuje. Tak więc w każdej wspólnocie językowo-kulturowej dokonują się przekaz wielopłaszczyznowy albo przekaz wielotorowy, które należy odczytywać w kontekście językowym i kulturowym.

Komunikacja werbalna funkcjonuje dzięki znajomości systemu danego języka, jaką wykazują jej uczestnicy, oraz umiejętności posługiwania się nim w sposób skuteczny i dostosowany do sytuacji. Komunikacja niewerbalna zależy od tego, czy użytkownik języka przyswoił sobie system zachowań niewerbalnych obowiązujących w danej wspólnocie językowo-kulturowej, stanowi ona bowiem nieodłączny aspekt komunikacji werbalnej. Komunikację werbalną cechuje wyższy stopień uporządkowania w porównaniu z komunikacją niewerbalną, gdyż ta pierwsza podlega regułom gramatycznym; czyni ją to bardziej kontrolowaną. Komunikaty niewerbalne natomiast nie zawsze są uświadamiane czy kontrolowane przez nadawcę, mimo to odbiorca potrafi je doskonale zinterpretować, co dokonuje się nierzadko w sposób intuicyjny.

Początki badań nad komunikacją niewerbalną

Komunikowanie się z użyciem elementów niewerbalnych towarzyszy człowiekowi już od początku istnienia ludzkości, zanim bowiem wykształciła się umiejęt-

ność posługiwania się słowem mówionym i pisany, ludzie korzystali z różnego rodzaju komunikatów pozasłownych. Najprostsze informacje w kontaktach interpersonalnych przekazywano w formie gestów oraz mimiki. W kolejnych fazach rozwoju człowieka pojawiły się inne środki niewerbalne oraz słowa, które wspomagały porozumiewanie się ludzi.

Zachowania niewerbalne długo nie stanowiły głównego przedmiotu badań jakiegokolwiek dyscypliny naukowej; podwaliny pod współczesne badania nad komunikacją niewerbalną położył dopiero Karol Darwin w swej pracy pod tytułem *Expression of Emotions in Man and Animals*, wydanej w 1872 roku⁹. Pierwszą publikacją zawierającą w tytule termin *komunikacja niewerbalna* jest natomiast książka popularnonaukowa z roku 1956, nosząca tytuł *Nonverbal Communication: Notes on the Visual Perception of Human Relations*. Jej autorami byli Jurgen Reusch i Weldon Kess¹⁰. Problem komunikacji niewerbalnej nie jest zatem nowy. Intensywne badania naukowe poświęcone tej tematyce podjęto w Stanach Zjednoczonych już w latach pięćdziesiątych ubiegłego stulecia. Zafascynowała ona przede wszystkim językoznawców o zainteresowaniach antropologicznych oraz antropologów zainteresowanych komunikacją międzyludzką. Pod wpływem szerokich zainteresowań antropologii kulturowej i lingwistyki antropologicznej powstaje gałąź nauki o nazwie kinezyka, która zajmuje się analizą kompleksów zachowań ruchowych człowieka realizowanych za pośrednictwem rąk, głowy i twarzy (mimika) oraz innych części ciała (pozy); ruchy te przedstawiciele różnych wspólnot językowo-kulturowych wykonują w określonych kontekstach słownych oraz sytuacyjnych. Zręby owej dyscypliny opracował amerykański etnolog Ray L. Birdwhistell, wprowadzając jednocześnie do literatury przedmiotu jej nazwę. Uczony ten zainteresował się ruchem ciała ludzkiego już w 1946 roku, podczas badań terenowych w zachodniej Kanadzie, prowadzonych wśród Indian z plemienia Kutenai. Zauważył wówczas, że używają oni innych ruchów, mówiąc własnym językiem, a innych, kiedy muszą korzystać z języka angielskiego. Z faktu tego wyprowadził wniosek, że termin *dwujęzyczność* można odnieść zarówno do języka opartego na dźwiękach, jak i do języka ciała. Według Birdwhistella, istnieją wprawdzie wśród ludów kuli ziemskiej pewne podobne pod względem formalnym sposoby wyrażania uczuć, lecz znaczenia, jakie się im przypisuje, są kulturowo zróżnicowane. Nawet tak powszechne zachowanie niewerbalne, jakim jest uśmiech, może wyrażać nie tylko radość, lecz również zażenowanie bądź przyjaźń, a także inne treści. Podobnie jak użytkownicy danego języka naturalnego, również nadawcy i odbiorcy komunikatów pozasłownych mają swoistą kompetencję, czyli charakterystyczną wiedzę i zdolność interpretacji oraz akwizycji języka ciała – zarówno jako autonomicznego sposobu porozumiewania się, jak i integralnego elementu zachowań językowych¹¹. Niezależnie od rozwoju badań prowadzonych w tej dziedzinie w Stanach Zjednoczonych problematyka zachowań kinezycznych zdobywa sobie, począwszy

---

⁹ Darwin, 1872.

¹⁰ Reusch, Kess, 1956.

¹¹ Birdwhistell, 1952.

od drugiej połowy XX wieku oraz na początku trzeciego tysiąclecia, coraz szerszy krąg zwolenników w innych krajach.

Intensywne badania nad środkami dźwiękowymi, które nie należą do języka w ścisłym tego słowa znaczeniu, lecz towarzyszą aktowi mowy, podejmuje George Leonard Trager, amerykański językoznawca i antropolog. Tworzy on nie tylko odrębną nazwę tych zjawisk, określając je mianem *paralingwistyczne*; precyzuje ponadto granice dyscypliny, która powinna się nimi zajmować, czyli paralingwistyki. W pierwszej publikacji, uważanej już dziś za klasyczną w tej dziedzinie, wymienia on dwie grupy zjawisk paralingwistycznych: wokalizacje oraz właściwości głosowe. Do wokalizacji zalicza: charakteryzatory – to jest odchrząkiwanie, śmiech, płacz, ziewanie, gwizd itp.; kwalifikatory – a wśród nich: intensywność i rozciągłość głosu; oddzielniki – niejęzykowe kombinacje dźwięków w rodzaju *mhm, shhh, tut tut*, używane w trakcie komunikacji w języku angielskim. Wśród właściwości głosowych Trager wymienia tempo mowy, tembr, zachrypnięty głos. Właściwości głosowe charakteryzują, w jego przekonaniu, wszelką wypowiedź językową – w przeciwieństwie do wokalizacji, które towarzyszą jej fakultatywnie¹².

Badaniom w zakresie usankcjonowanych zwyczajem relacji, regulujących odległość między rozmówcami, poświęca znaczną część swego życia etnolog i etolog amerykański Edward Twitchell Hall. Otrzymały one, zgodnie z jego propozycją, nazwę *proksemika*. Hall dowodzi, że użytkowanie przestrzeni między osobami we wzajemnym oddziaływaniu społecznym jest zróżnicowane nie tylko w obrębie różnych kultur, lecz także w obrębie tej samej kultury. Uczony wyróżnił trzy rodzaje przestrzeni: trwałą, na wpół trwałą i nieformalną, oraz cztery dystanse, towarzyszące interakcjom społecznym, zachodzącym w przestrzeni nieformalnej: dystans intymny, dystans indywidualny, czyli osobniczy, dystans społeczny i dystans publiczny. Każdy z owych dystansów ma fazę bliższą i dalszą. Dystanse te zmieniają się wraz ze zmianą czynników osobowościowych i środowiskowych. Stanowią one, zdaniem badacza, swoistą formę komunikowania niewerbalnego. Termin *proksemika* został przezeń utworzony i wprowadzony do literatury antropologicznej w 1963 roku¹³, a obecnie jest w powszechnym użyciu wśród semiotyków, teoretyków komunikowania społecznego, językoznawców, psychologów oraz innych badaczy.

Nietrudno zauważyć, że wszystkie wymienione dyscypliny, to znaczy paralingwistyka, kinezyka i proksemika, uwzględniają w swoich badaniach środki niewerbalne, uczestniczące w porozumiewaniu się ludzi. Środki te zostały częściowo włączone w latach sześćdziesiątych XX wieku w zakres badań innej gałęzi nauki – socjolingwistyki. Narodziła się ona w Stanach Zjednoczonych. Fundamentem badań socjolingwistycznych jest przekonanie, że język przybiera rozmaite postaci zależnie od tego, kto nim mówi, z kim mówi i dlaczego mówi. Podstawową cechą systemu językowego stanowi zatem wariantywność, a nie jednolitość. To zasadnicze założenie socjolingwistyki upowszechniło się w lingwistyce amerykańskiej

---

¹² Trager, 1958, s. 1–12.

¹³ Hall, 1963, s. 1003–1026.

dzięki pracom antropologa i lingwisty Della H. Hymesa. Do kategorii teoretycznych w tej gałęzi nauki wprowadził on pojęcie *kompetencja komunikacyjna*. Nie ogranicza się ono do sfery zjawisk językowych: w intencji Hymesa obejmuje wszystkie sposoby komunikowania, jakie pojawiają się w różnych kulturach – w tym między innymi zachowania kinezyczne i zjawiska dźwiękowe towarzyszące mowie. Jego zdaniem, ważna jest w tym wypadku nie tyle kompetencja językowa, rozumiana jako znajomość samego języka, ile kompetencja komunikacyjna, czyli znajomość reguł użycia języka zależnie od okoliczności, statusu społecznego oraz wzajemnych powiązań partnerów komunikacji międzyludzkiej. Jako twórca terminu *etnografia mówienia*, wskazuje zatem ścisły związek formy językowej z kontekstem¹⁴.

Badania w Polsce

Okres głębszego zainteresowania komunikacją niewerbalną w Polsce przypada na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX wieku, choć pojedyncze prace związane z tą tematyką ukazywały się już wcześniej. Historię oraz stan badań w tym zakresie przedstawia wielu polskich badaczy. Powołują się oni przede wszystkim na badania zagraniczne, co jest poniekąd zrozumiałe, gdyż właśnie poza granicami naszego kraju zostały one zapoczątkowane¹⁵. Część naukowców, omawiając historię badań komunikacji niewerbalnej, skupia uwagę na tych pracach zagranicznych i polskich autorów, które powstały w ramach uprawianej przez nich dyscypliny. Tymczasem w ostatnich czterdziestu latach w naszym kraju ukazało się niemało cennych pozycji, które odzwierciedlają dorobek polskich naukowców reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Zagadnieniem tym interesują się u nas w różnym stopniu: językoznawcy¹⁶, badacze etykiety werbalnej i niewerbal-

---

¹⁴ Hymes, 1962, s. 13–53.

¹⁵ Matuszewicz, 1979, s. 319–338; Jarząbek, 1989, s. 12–36; 1992; Nęcki, 1992, s. 136–158; Antas, 1996, s. 71–96; Bonar, 1997, s. 7–84; Głodowski, 1999, s. 21–286; Brocki, 2000, s. 49–70; Załazińska, 2006, s. 73–91; Sufa, 2008, s. 19–41.

¹⁶ Cienkowski, 1963, s. 43–45; 1967, s. 18–28; Banach, 1978, s. 43–50; Pisarkowa, 1978, s. 7–20; Wilkoń, 1982, s. 19–33; Banach, 1984; Jurkowski, 1984, s. 94–99; Pisarek, 1986, s. 58–74; Jurkowski, 1986, s. 103–112; Jarząbek, 1989; 1992, s. 63–76; 1993a, s. 35–45; 1993b, s. 285–298; Bugajski, 1993, s. 60–67; Jarząbek, 1994a; 1994b, s. 64–81; 1994c, s. 67–76; 1995, s. 5–7; Antas, 1995, s. 17–24; 1996, s. 71–96; Wierzbicka, 1999; Antas, 2001, 437–460; Jarząbek, 2001a, s. 235–246; 2001b, s. 229–238; Krupska-Perek, 2001, s. 154–164; Traciewicz, 2001, s. 79–85; Załazińska, 2001; Antas, 2002, s. 247–363; Jarząbek, 2002a, s. 5–13; 2002b, s. 359–370; 2002c, s. 147–154; Wojtczuk, 2002, s. 109–117; Załazińska, 2002, s. 111–118; Jarząbek, 2003, s. 105–118; 2004a, s. 165–176; 2004b, s. 155–164; Antas, Załazińska, 2005, s. 115–134; Bugajski, 2006, s. 246–254; Jarząbek, 2006, s. 55–64; Załazińska, 2006; Antas, 2007, s. 181–212; Załazińska, 2007, s. 34–53; Antas, Załazińska, 2008, s. 183–194; Balcerzak, 2008, s. 167–180; Waszakowa, 2008, s. 151–166; Jarząbek, 2010; 2011,

Krystyna Jarzabek

DICTIONARY OF THE BODY LANGUAGE OF THE POLES

Summary

Communication between people takes place at two, usually parallel, levels. One of them is a verbal communication, the other one – a non-verbal one, conducted with the use of means other than words. These two types of communication should be understood in the situational and cultural context. This publication focuses on the kinetic code, which, according to the scientists, includes conventionalized movements performed during communication by: 1) hands (gestures), 2) face muscles (facial expressions), 3) head, trunk and legs (body posture).

Attempts to organise the conventionalised gesture and mimic behaviours of certain linguistic and cultural communities in the form of a dictionary have been made by various countries – therefore their authors are foreigners. The presented dictionary has been prepared by a Pole who within the scope of her academic interests has been involved in nonverbal communication of the Slavs. The author intended to provide the dictionary users with material that should enable them to better understand the body language of the Poles – a product of the Polish culture.

The publication contains a description of the conventional gestures, facial expressions and postures, referred to as kinetic signs, that support the verbal communication. It is arranged in the form of thematic groups covering signs which are the same or similar in semantic terms. Most of the discussed signs are obligatory – all persons who participate in the communication process must therefore know how to use them. Other signs, being rude and “unparliamentary”, are optional, and well-mannered persons do not use them at all. However these persons should know their meaning in their best interest. This knowledge decides on the degree of the communication competences of the communication participants.

Apart from the *Introduction* and the *List of entries*, the dictionary consists of the *Table of contents*; the *List of applied abbreviations, signs and symbols*; the *Thematic index*; the *Alphabetical index* and the *References*.

All entries of the Dictionary of the body language of the Poles include the following fixed elements: sign name; sign form; sign content; context, i.e. the scope of the usage of a particular sign; information on the relationship existing between the sign and the verbal layer; set phrases or collocations which record gestures, facial expressions and postures comprehensible to the Poles and a photograph illustrating a particular sign.

The presented dictionary is addressed mainly to Polish teachers; academic workers of institutions and departments of foreign philologies in Poland and in other countries; Polish philology students who learn Polish as a foreign language; linguists; ethnolinguists; culture experts; experts in glottodidactics; literature translators and foreigners who learn Polish. This dictionary may also be used to a varying extent by: educators, psycholinguists, etiquette experts and anyone interested in relations between the verbal and non-verbal communication.

Кристина Яжомбек

СЛОВАРЬ ТЕЛОДВИЖЕНИЙ ПОЛЯКОВ

Резюме

Общение между людьми происходит, чаще всего, в двух параллельных плоскостях. Первая из них – это общение вербальное, вторая – невербальное, которое осуществляется без помощи слов, то есть посредством телодвижений. Оба вида общения следует воспринимать в ситуативном и культурном контекстах. Объектом внимания настоящей публикации является кинетический код, к которому ученые причисляют общепринятые движения, выполняемые в процессе коммуникации. Это происходит при помощи: 1) рук (жесты), 2) мимики, 3) головы, туловища и ног (постановка тела).

Попытка разработки в форме словаря общепринятых жестикулярно-мимических движений некоторых культурно-языковых групп предпринималась в различных странах. Предлагаемый словарь создан в Польше. Он является результатом многолетних исследований невербального общения Славян, которые проводились автором настоящего лексикона. Словарь был создан с целью предоставить представителям других культур возможность понимать язык телодвижений поляков – одного из важнейших компонентов польской культуры.

Публикация содержит описание условных жестов, мимики и постановок тела, определяемых в ней также, как кинетические знаки, дополняющие вербальное общение. Они разделены по тематическим группам. Большинство описанных знаков носит обязательный характер, но лицо, участвующее в общении, должно знать как ими пользоваться. Остальные знаки, такие как грубые и „непарламентарные“, относятся к знакам факультативным, поэтому хорошо воспитанный человек обычно ими не используется. Однако, он должен знать их значение и роль, какую они играют в процессе коммуникации. Понимание их значения свидетельствует о степени коммуникативной компетенции участников общения.

Кроме *Введения* и *Списка заглавных статей* в объем словаря входят: *Содержание*, *Список принятых сокращений знаков и символов*, *Тематическая индексация*, *Алфавитная индексация*, а также *Литература предмета*.

Все словарные статьи, представленные в *Словаре телодвижений поляков*, содержат постоянные элементы. К ним относятся: название знака; форма знака; содержание знака; контекст, то есть сфера применения знака; информация о связи знака с вербальной плоскостью; фразеологические выражения а также колокации, являющиеся записью понятных в общении поляков жестов, мимики и постановок тела; фотографии, иллюстрирующие данный знак.

Словарь предназначен: полонистам; работникам научных институтов или кафедр зарубежной филологии в Польше и других странах; студентам факультетов польской фило-

логии, изучающим польский язык как иностранный; языковедам; этнолингвистам; культуроведам; специалистам по глоттодидактике; переводчикам художественной литературы; иностранцам, изучающим польский язык. Кроме того, словарём могут пользоваться педагоги, психолингвисты, исследователи этикета и все, кто интересуется взаимосвязью между общением вербальным и невербальным.

Fotografie
Krystyna Jarząbek, Agnieszka Sikora, Mateusz Kozieł, Agnieszka Szymala

Redaktor
Małgorzata Pogódek

Projektant okładki
Magdalena Starzyk

Redaktor techniczny
Barbara Arenhövel

Korektor
Marzena Marczyk

Łamanie
Marek Zagniński

Copyright © 2016
by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-3033-4
(wersja papierowa)
ISBN 978-83-226-3034-1
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk 20,0. Ark wyd. 19,5.
Papier offset. III kl., 90 g. Cena 34 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: „TOTEM.COM.PL Sp. z o.o.” Sp.K.
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław